Микола РУДЬ
Київ

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ПОЛАБОСЛОВ'ЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У IX–XII ст.

У статті, на основі археологічних та писемних джерел, розглядається процес майнової і соціальної диференціації полабсько-прибалтійських слов'ян, а також соціальна структура їх суспільства у IX–XII ст.

Ключові слова: майнова і соціальна диференціація, соціальна структура, полабсько-прибалтійські слов'яни, раннє середньовіччя.

Важливе значення для характеристики полабослов'янського суспільства IX–XII ст. має аналіз його соціальної структури. Однак, до останнього часу дана проблема залишається недостатньо вивченою у славістиці. Причина цього полягає насамперед у стані джерельної бази дослідження. Писемні джерела, на жаль, не дають достатнього матеріалу з розглядуваної проблематики, а археологічні, хоча і не дозволяють чітко охарактеризувати форми земельної власності, все ж, явно свідчать про майнову і соціальну диференціацію у полабсько-прибалтійських слов'ян уже з IX ст. Вельми цінними у цьому плані є розкопки слов'янських бургів, які особливо активно проводилися у 50–80-х рр. XX ст. в області між Ельбою і Одером німецькими археологами П. Гріммом, Й. Германном, П. Донатом, К. Струве, В. Унферцагтом, Е. Шульдтом та ін.[1]. Аналіз археологічного матеріалу і співставлення його з писемними джерелами дозволив історикам Німеччини виокремити три групи бургів на території Полаб'я: 1) укріплені поселення переважно сільськогосподарських виробників; 2) бурги виникаючої слов'янської верхівки; 3) укріплені поселення (Suburbien) несільськогосподарських виробників, челяді і т. і.[2]. Бурги першого типу, котрі отримали в німецькій мідієвістиці назву Volksburgen або Fluchtburgen (бурги-сховища), переважали у VIII–IX ст. Їх, очевидно, використовувала з тією чи іншою метою вся група населення, що переселилася (рід або навіть маленьке плем'я). Знахідки сільськогосподарського інвентаря, а також той факт, що одночасно з заснуванням укріпленого поселення розкорчувались великі ділянки сусіднього лісу, дозволяє зробити припущення, що у цих бургах жили селяни. Відсутність даних про те, що виникаюча верхівка слов'янського суспільства мешкала поза бургами, свідчить, на думку німецьких учених, про відносно слабу соціальну диференціацію[3]. На той час головними протиріччями були ще зовнішні, а не внутрішні. Такі бурги формувалися двома шляхами: інколи мешканці просто зміцнювали своє поселення, надаючи йому характеру бургу; іноді ж створювали на добре захищених місцях укріплені сховища, де в момент небезпеки переховувалось населення, що проживало поблизу.

Хоча слов'янські бурги не вивчені ще у такій мірі, щоб можна було достеменно сказати про час їх заснування і тривалість існування, проте німецькі вчені дійшли висновку, що з IX ст. зникають велелюдні укріплені поселення, де не було істотної диференціації житлових споруд. З одного боку, з'являються практично неукріплені села, а, з іншого, маленькі, краще побудовані бурги. Поступово домінуючим стає бург знаті – місце проживання і одночасно інструмент влади і об'єкт предствництва[4]. У будівництві подібних бургів уже знаходить своє відображення соціальна диференціація, причому найбільшого розвитку цей процес досягнув у Верхній і Нижній Лужиці, менш інтенсивно проходив він у ободритів і лютичів, де більше розповсюдження отримали бурги вищої знаті.

Про ці князівські бурги полабсько-прибалтійських слов'ян у другій половині XX ст. накопичено великий археологічний матеріал. Зокрема, вивченню фортечних споруд Альт-Любека, резиденції ободритського князя Генріха, присвячені роботи В. Нейгебауера[5]. Особливу увагу

німецьких істориків привернув укріплений центр Берен-Любхін. За характером своїх конструкцій та способу спорудження він не має аналогів на Полаб'ї[6]. Очевидно, розміри князівських бургів залежали від величини підвладної території та від ступеню опору населення. Узагальнюючи археологічні дані, необхідно підкреслити декілька моментів. По-перше, князівські бурги часто виникали там, де раніше були старі племінні центри, культові місця і святилища. Не пізніше X ст. це відбулося у Мекленбурзі, а також у Ольденбурзі, Бранденбурзі та інших місцях. По-друге, виникаючі бурги вищої знаті відіграли важливу роль у військово-політичних зіткненнях. Як у ході боротьби полабських слов'ян з німецькими і датськими рицарями, так і в ході боротьби між слов'янською знаттю панування над тією чи іншою областю часто залежало від оволодіння цими бургами. По-третє, вони були важливим фактором у протиборстві правлячих кіл з власним населенням, про що, зокрема, свідчать події 1066 р. у ободритів (повстання проти Готшалка)[7]. Нарешті, досліджуючи бургове будівництво на території Полаб'я, важливо з'ясувати, як воно було організовано. Німецькі медієвісти дійшли висновку, що при спорудженні бургів знаті (особливо - князівських) широко використовувалась праця залежного населення[8]. Очевидно, участь у побудові бургів, мостів, доріг і т. і. відігравала суттєву роль серед повинностей залежного полабослов'янського населення.

Археологічні дані, починаючи з X ст. суттєво доповнюються свідченням писемних джерел, що дозволяють більш предметно охарактеризувати соціальну структуру полабсько-прибалтійських слов'ян. Згідно даним писемних джерел, у соціальній структурі слов'янських племен між Ельбою і Одером у X–XII ст. чітко виділяються наступні основні категорії: знатні, вільні і залежні люди. Основу першої з них становили князі, їх наближені і радники, а також жрецтво. Про племінних князів лютичів і сербів-лужичан, починаючи з X ст. джерела майже не повідомляють, адже тут на передній план виступають народні збори. Зате неодноразово хроніками X–XII ст. згадуються імена ободритських князів. Так, Відукінд Корвейський повідомляє, що у 955 році на чолі ободритського війська стояв їх князь Стойгнев з дружиною[9]. Його брата Накона Ібрагім ібн Якуб характеризує як сильного полабослов'янського князя[10]. З 983 р. князівський спадок ободритів у основному знаходився в руках двох родів – Наконідів і Крутидів, що почергово змінювали один одного біля керма влади.

Очевидно, вже починаючи з Біллуга (983–985 рр.) у руках ободритських князів концентрується не лише військова і політична, але також і економічна влада, заснована на великій земельній власності. Підтвердженням цього служить повідомлення Гельмольда про те, що князь ободритів Біллуг запропонував єпископу Ваго взяти у володіння ободритські села і єпископ «вибрав собі найбільші села… розділив землю між колонами, щоб вони її обробляли»[11]. З подальшого тексту випливає, що не тільки німецькі єпископи, але і ободритський князь володів подібними маєтностями, оскільки він бідкається Ваго, що розбійники спустошують не лише володіння єпископа, але й не щадять і його володінь[12]. До XI–XII ст. відносяться повідомлення джерел про земельну власність і інших ободритських князів. Так, близько 1035 р. Готшалк, онук Мстівоя, володів маєтностями і владою[13].

Ратібор, убитий датчанами у 1049 р., охарактеризований Адамом Бременським як такий, що «вважався серед варварів мужем великої сили»[14]. На земельну власність ободритського князя Прібіслава, співправителя Ніклота у 1130–1160 рр., вказують його дарування церкві в Альт-Любеку[15].

Поряд з князями джерела повідомляють про велику групу знатних людей, що оточувала їх і відігравала важливу роль у житті полабослов'янського суспільства. Ними були наближені князя, його радники, керівники війська і окремих його підрозділів, начальники гродських районів. У основному це були нащадки старої родоплемінної знаті, що феодалізувалася в XI і особливо у XII ст. Влада цих верхніх прошарків базувалась на володінні земельною власністю і малими укріпленими гродами, велика кількість яких виявлена під час археологічних розкопок на території Полаб'я[16]. Сидячи у своїх гродових округах, полабослов'янська знать спиралася на безліч своїх близьких і далеких родичів, оточуючих її і готових підтримати її прагнення.

Описуючи одного з представників поморської знаті Домослава, хроніст Еббон вказує якраз на масу родичів, його оточуючих. «Якийсь Домослав, – пише хроніст, – що першенствував між жителями Щеціна…великою кількістю багатства, а також знатністю роду, користувався у всіх такими почестями і повагою, що сам князь поморський Вратіслав без його поради і згоди

нічого не робив, і від його слова залежали як суспільні, так і приватні справи. Тому що Щецін …був наповнений його родичами, рабами і друзями. Також і в інших місцевостях була у нього така велика кількість родичів, що нелегко було б кому-небудь чинити опір…»[17]. Можна собі уявити багатство Домослава, якщо його будинок наповнювало понад 500 чоловік (серед котрих було, очевидно, чимало рідні) і силу впливу, якщо весь Щецін та його околиці були наповнені його родичами і друзями. Звичайно, Домослав не тільки землевласник, але й купець, підприємець, однак він не пориває зв'язків з ріднею, спирається на неї, використовує пережитки родо-племінних відносин собі на користь.

У повідомленнях хроністів чітко виступає диференціація всередині самої знаті, виділення з її середовища найбільш знатних глав родів, а також знатних і багатих одночасно.

Поморські грамоти дуже добре відрізняють знатного від його рідні, коли указують, наприклад: «Держко, каштелян Диміна і Будовой – родич його», або «…свідки, сини Доброгостя Микола, Вікентій, Томіслав і Доброгость – родич їх»[18].

Спаяні спільністю інтересів, знатні і їх рідня становили групу, що стояла осібно від народу, котра використовувала свою єдність, багатство і вплив для нав'язування йому рішень, однак ще не порвала остаточно з народною масою і в силу обставин, змушена з нею рахуватись.

Знатні люди утримували дружину, як правило кінну, і їх багатство і знатність визначалися чисельністю дружини. Так, Герборд розповідаючи про знатну вдову з м. Камінь, зокрема, зазначає: «Чоловік її за життя мав свою власну сторожу і тридцять коней з вершниками, і це вважалося в їх країні вельми значущим. Силу і майно знатних людей і воєначальників там визначають кількістю коней. «Цей чоловік сильний, могутній і багатий, говорять вони, він може тримати стільки-то коней.» А під кількістю коней розуміють кількість вершників»[19].

Наявність постійної дружини у руках знатних і князів давала їм додаткову перевагу над народною масою. Складена з родичів і друзів, дружина була відданим і надійним знаряддям панування.

Особливу групу, що змикалась з родовою знаттю, але розходилася з нею по питанню ставлення до християнської релігії, становили на території Полаб'я жерці. У кожному з відомих нам храмів полабсько-прибалтійських слов'ян ми бачимо одного або декількох жерців, очевидно, у залежності від кількості ідолів. У найбільш знаменитих, що мали загальнополабське значення, храмах утворилася вже ієрархія жерців, і в усякому випадку безумовною є наявність верховного жерця.

За свідченням, котрі повідомляє датський історик XII ст. Саксон Граматик, жерці заельбських слов'ян мали виняткове право доторкатись до святинь (тобто проникати в особливо священні частини храмів і «обслуговувати» ідолів), їм були доручені ворожіння і пророцтва, без чого не розпочинався жоден важливий захід, особливо військовий похід, вони здійснювали моління і обряди, призначали релігійні свята і керували ними.

Саксон Граматик повідомляє також, що жерці користувалися великою повагою і володіли величезними багатствами, котрі складалися з пожертв віруючих, певної частини здобичі, отриманої під час походів, і прибутків, що приносили маєтки, котрі належали храмам[20].

Вплив жерців на народні маси був величезним і успішно конкурував з впливом знаті, особливо у тих випадках, коли інтереси тих і інших розходились. Жерці були неодмінними учасниками на нарадах знаті і відігравали важливу роль у народних зборах.

З усіх соціальних прошарків полабсько-прибалтійських слов'ян часу їх політичної незалежності, мабуть найменше повідомляють писемні джерела про сільське населення, основу котрого становили у X ст., а у лютичів і в XI ст. – вільні селяни-общинники. Вони не тільки були головними виробниками матеріальних благ, але й становили ядро слов'янського війська, будували дороги і фортеці, брали участь у народних зборах. Перші свідчення про їх закабалення відносяться до X ст. Війни, що проходили на Полаб'ї у той період, приводили до численних руйнувань і масової загибелі жителів[21]. Нерідко траплялось, що після якоїсь переможної навали цілі округи протягом багатьох років пустували, або їх жителі не мали можливості здобувати собі тут їжу[22]. Вони прямували в міста, поступали на службу до знаті і князів, потрапляли у боргову кабалу.

Але не тільки війна була причиною появи у полабослов'янському суспільстві залежного селянського населення. Наочним прикладом цього служить поява у писемних джерелах XI–XII ст. двох категорій залежного полабослов'янського селянства, що займали особливе становище

проміжного прошарку між селянством і феодалами. Це були сільські старости (жупани), а також кінні воїни (витязі). На думку Я. Бранкачка, вони ще за часів військової демократії виокремились з маси вільних общинників, хоча і не порвали повністю зв'язки з селянством[23]. Жупани і витязі володіли значною земельною власністю, слідкували за збором і надходженням інших повинностей на користь феодалів і використовувались останніми у якості кінних воїнів. Як справедливо вважає Б. І. Риськін, котрий детально дослідив їх правове і господарське становище на основі Поморських грамот XII ст., жупани і витязі становили своєрідну знать серед сільського населення, оскільки вони могли з'являтись на окружні судові збори, решта ж залежних селян, що називаються в джерелах літами, повинні були залишатися удома [24]. Маючи багато спільного, ці дві групи сільського населення разом з тим суттєво відрізнялися одна від одної за своїм соціальним становищем. Якщо повинності жупанів обмежувались несенням кінної служби на користь феодала і наглядом за збором податків, то витязі, крім цього, повинні були ще і сплачувати щорічний чинш з усього зібраного ними урожаю, а отже стояли нижче жупанів за своїм правовим становищем[25].

Таким чином, тут чітко проявляється один з факторів диференціації сільського населення у полабсько-прибалтійських слов'ян у раннє середньовіччя, коли з маси общинників виокремилась частина селян, що зближується за своїм соціальним становищем зі знаттю. Інша частина вільних общинників з посиленням позицій знаті все більше потрапляє у залежність, перетворюючись у напіввільних і залежних. На основі грамоти 1181 р. Я. Бранкачк чітко виокремив три основні категорії залежного селянства: смердів, чиншевиків і дворових людей[26]. Їх господарське і правове становище істотно відрізнялося. Смерди повинні були виконувати натуральні повинності на користь землевласників і грошові на користь фогта, чиншевики платили за користування землею чинш, а дворові селяни, що не мали ні наділів, ні знарядь виробництва, були зайняті переважно на обробці полів землевласника і на інших роботах, пов'язаних з обслуговуванням вотчини[27]. Очевидно, до останньої з цих категорій відносились описані Гербордом селяни, котрим знатна вдова з-під Каменя наказала жати у неділю свої поля[28]. Недивлячись на деякі відмінності у правовому і господарському відношенні, усі три прошарки залежного селянства в області між Ельбою і Одером мали дві спільні ознаки: вони визискувались і не були власниками землі, незалежно від того чи витрачали вони свою робочу силу у своєму господарстві чи у господарстві феодала, тобто належали до однієї соціальної групи. Збільшення їх чисельності у землях полабсько-прибалтійських слов'ян протягом XI–XII ст. не викликає сумніву.

Писемні джерела X–XII ст. містять свідчення про наявність у полабсько-прибалтійських слов'ян ще однієї категорії підневільного населення, рабів. Так, Відукінд Корвейський повідомляє, що після капітуляції у 929 р. лютицького бургу Ленцен усі вільні слов'яни відступили, у той час як раби, разом з дружинами і дітьми, а також гроші були надані саксам у якості здобичі[29]. На взяття полонених у рабство вказують також Тітмар Мерзебурзький і Адам Бременський[30]. Згідно свідчень Гельмольда, у ободритському Мекленбурзі в один день було виставлено для продажу на ринку 700 полонених датчан[31]. З вищенаведених фактів випливає, що раби, безумовно, існували у полабських слов'ян протягом усього раннього середньовіччя. Однак, рабство ніколи не виходило тут за рамки своїх патріархальних форм. Писемні джерела нічого не говорять про використання рабів у земельних володіннях феодального характеру. Очевидно, раби продавались тут як товар, а також використовувались на важких роботах, про що свідчать, зокрема, знахідки кайданів на фортечному валу Берен-Любхіна[32], а також згадки Герборда про бурлаків на р. Пене на початку XII ст.[33]. З. М. Черніловський вказує, що розповсюдженню рабства на Полаб'ї заважали сильні позиції сусідської общини. На раба не виділявся жоден додатковий наділ землі, адже це означало б скорочення наділів вільних общинників і одночасно з цим порушення одного з найважливіших принципів общинного землеволодіння взагалі[34].

Таким чином, аналіз писемних і археологічних джерел дозволяє зробити висновок, що у полабослов'янському суспільстві IX–XII ст. проходить глибокий процес майнового і соціального розшарування, пов'язаний зі становленням ранньофеодальних відносин. Формуються основні соціальні верстви феодального суспільства – феодали і залежне селянство, усередині котрих також відбувається процес диференціації.

[1] Grimm P. Die vor-und frühgeschichtichen Burgwälle der Bezirke Halle und Magdeburg. – Berlin, 1958; Herrmann J. Die Vor – und Frühgeschtischen Burgwälle Gross-Berlins und des Bezirkes Potsdam. – Berlin, 1962; Idem. Tornow und Vorberg. Ein Beitrag zur Frühgeschichte der Lausitz. – Berlin, 1966; Donat P. Die Mecklenburg – eine Hauptburg der Obodriten. – Berlin, 1984; Struwe K. Die slawische Burgen in Wagrien. – Offa, 1959–1961. – Bd. 17–18. Unverzagt W., Schuldt E. Teterow. Ein slavischer Burgwall in Mecklenburg. – Berlin, 1963. Schuldt E. Behren-Lübchin. Ein spätslawische Burganlage in Mecklenburg. – Berlin, 1965. Idem. Burg und Siedlung von Groß Raden. – Schwerin, 1978.

[2] Die Slawen in Deutschland: Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neisse vom 6. bis 12. Jahrhundert: Ein Handbuch / Herausgegeben von J. Herrmann. – Berlin, 1974. – S. 149.

[3] Ibid. – S. 159.

[4] Ibidem.

[5] Neugebauer W. Übersicht über Ergebnisse der Ausgrabungen in Alt-Lübeck // Zeitschrift für Archäologie. – 1968. – Bd. 2. – H. 1. – S. 75 – 97.

[6] Schuldt E. Behren-Lübchin… – S. 157.

[7] Королюк В. Д. Государство бодричей в правление князя Готшалка // Королюк В. Д. Славяне и восточные романцы в эпоху раннего средневековья. – М., 1985. – С. 103.

[8] Die Slawen in Deutschland… – S. 181–186.

[9] Видукинд Корвейский. Деяния саксов / Вступит. статья, перевод и коммент. Г. Э. Санчука. – М., 1975. – Кн. III. – § 55.

[10] Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. – СПб., 1878. – Ч. I. – С. 47.

[11] Гельмольд. Славянская хроника / Предисл., перевод и коммент. Л. В. Разумовской. – М., 1963. – Кн. I. – § 14.

[12] Там само.

[13] Там само. – Кн. I. – § 20.

[14] Адам Бременский. Деяния архиепископов Гамбургской церкви // Адам Бременский, Гельмольд из Боссау, Арнольд Любекский, Славянские хроники [пер. с лат. И. В. Дьяконова, Л. В. Разумовской]. – М., 2011. – Кн. I. – § 79.

[15] Гельмольд. Вказ. праця. – Кн. I. – § 53.

[16] Herrmann J. Siedlung, Wirtschaft und geselchaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme zwischen Oder / Neiße und Elbe. – Berlin, 1968. – S. 264 – 247.

[17] Ebbo. Żywot św. Ottona // Pomniki dziejowe Polski. – Ser. II. – T. 7. – Cz. 2. – Warszawa, 1969. – L. II. – C. 9.

[18] Codex Pomeraniae diplomaticus / Hrsg. K. F. W. Hasselbach und J. G. L. Kosegarten. – Greifswald, 1862. – 26, 75.

[19] Herbord. Dialog o życiu św. Ottona biskupa Bamberskiego // Monumenta Poloniae Historica. – Ser. II. – T. 7. – Cz. 3. – Warszawa, 1974. – L. II. – C. 23.

[20] Saxonis Grammatiki. Gesta Danorum / Herausgegeben von Alfred Holder. – Strasburg, 1886. – P. 566

[21] Widukind, L. I, C. 35, C, 36; L. II, C. 20; L. III, C. 55.

[22] Widukind, L. I, C.20; L. III, C. 55.

[23] Brankačk J. Studien zur Wirtschalt und Sozialstruktur der Westslawen zwischen Elbe, Saale und Oder aus der Zeit vom 9. bis zum. 12 Jahrhundert. – Bautzen, 1964. – S. 173.

[24] Рыськин Б. И. Смерды в области немецкой колонизации XI–XIII веков // Вопросы истории. – 1948. – № 3. – С. 79.

[25] Там само.

[26] Brankačk J. Studien zur Wirtschft… S. 197.

[27] Рыськин Б. И. Вказ. праця. – С. 79–80.

[28] Herbord, L. II, C. 18.

[29] Widukind, L. I, C. 36.

[30] Титмар Мерзебургский. Хроника [пер. с лат. И. В. Дьяконова]. – М., 2005. – Кн. VI. – § 54; Кн. VIII. – § 22; Адам. – Кн. I. – § 4; Кн. II. – § 29.

[31] Гельмольд. Вказ. праця. – Кн. II. – § 13.

[32] Schuldt E. Altslawisches Handwerk. – Schwerin, 1960. – S. 16.

[33] Herbord, L. III, C. 24.

[34] Черниловский З. М. Возникновение раннефеодального государства у прибалтийских славян. – М., 1959. – С. 57.

В статье, на основании археологических и письменных источников, рассматривается процесс имущественной и социальной дифференциации полабско-прибалтийских славян, а также социальная структура их общества в IX–XII вв.

Ключевые слова: имущественная и социальная дифференциация, социальная структура, полабско-прибалтийские славяне, раннее средневековье.

In the article the processes of property and social differentiation among Polabian-Baltic Slavs is studied on the basis of archaeological and written sources, as well as the social structure of their society in the IX–XII centuries.

Keywords: property and social differentiation, social structure, Polabian-Baltic Slavs, the early Middle Ages.